

М.А. Бесбаев¹, А.А. Максүтова², Б.Е. Көмеков³

¹Докторант, *Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент қ., Қазақстан, E-mail: madi.besbayev.79@mail.ru*

²PhD, доцент, *М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті Тараз қ., Қазақстан, E-mail: albina_kzt83@mail.ru*

³Тарих ғылымдарының докторы, профессор, *ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, ҚР ҰҒА академигі Алматы қ., Қазақстан, E-mail: bkumek@mail.ru*

КЕҢЕС ЗАМАНЫНДАҒЫ МОЛДА-ИШАНДАРДЫҢ ТАҒДЫРЫН ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа

Бұл мақалада кеңестік кезеңдегі молда-ишандардың тағдыры, олардың халық арасындағы рөлі мен тарихи орны қарастырылады. Кеңестік саясаттың Қазақстандағы исламға ықпалы исламдық институттардан бастап мұсылмандардың күнделікті өміріне дейін үлкен және жойқын болды. *Мақсаты мен міндеттері.* Бұл ретте аталған тақырыпты жан-жақты зерттеу аса маңызды болып табылады. Бұл мақалада толық зерттелмеген Кеңес заманындағы молда-ишандардың тағдырын, кеңестік кезеңдегі діни ахуалды, ишан-молдалардың құрбандыққа ұшырауына қатысты сұрақтарды белгілі бір дәрежеде ашу маңызды орынға ие. *Зерттелу әдістері мен материалдары.* Бұл мақалада біз мұсылман дін басыларының білім беруінен қалыптасқан ислам факторының халыққа ықпалымен Кеңес үкіметінің мұсылман дінбасыларына қарсы күресте қолданған әдістері мен стратегияларын талдауға көшеміз. *Нәтижесі.* Жалпы Орта Азияда, оның ішінде Қазақстанда Кеңес өкіметі тұсында ислам тақырыбының жеткілікті зерттелмеуінің басты себебі – мемлекеттік қауіпсіздік органдарының құпия күйінде қалған мұрағат материалдарына зерттеушілердің қолжетімсіздігі болып табылады. *Ұсыныс.* Біздің ойымызша, кеңестік дәуірдегі діни қызметкерлердің қуғын-сүргінін зерттеудің қазіргі кезеңінде саяси қуғын-сүргін құрбандарының субъективтілігін қалпына келтіру өте қажет етеді. Бұл материалдар бұған дейін құжаттық-деректік басылымдар, жинақтар шығаруға негіз болды және болашақта да ғылыми зерттеулер жүргізуде пайдалы болмақ.

Кілт сөздер: Кеңес өкіметі, молда-ишан, репрессия, мемлекет, дін, саясат, ислам.

М.А. Бесбаев¹, А.А. Максүтова², Б.Е. Көмеков³

¹Докторант, *Южно-Казахстанский педагогический университет им. О.Жанибекова г. Шымкент, Казахстан, E-mail: madi.besbayev.79@mail.ru, 0000-0002-5478-3587*

²PhD, доцент, *Таразский университет имени М.Х. Дулати*

Тараз, Казахстан, E-mail: albina_kzt83@mail.ru, 0000-0001-5939-7370

³Доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН РК, академик НАН РК. *г. Алматы, Казахстан, E-mail: bkumek@mail.ru*

ИЗУЧЕНИЕ СУДЬБЫ МУЛДА-ИШАНОВ В СОВЕТСКУЮ ЭПОХУ

Аннотация

В данной статье рассматривается судьба мулл-ишанов советского периода, их роль и историческое место среди населения. Влияние советской политики на ислам в Казахстане было огромным и разрушительным, от исламских институтов до повседневной жизни мусульман. *Цель и задачи.* Наиболее важным является всестороннее изучение данной темы. Важное место в данной статье занимает в определенной степени раскрытие не до конца

изученных вопросов, касающихся судьбы мулл в советское время, религиозной ситуации в советское время, виктимизации ишан-мулл. *Методы и материалы исследования.* В этой статье мы перейдем к анализу методов и стратегий, используемых советским правительством в борьбе с мусульманским духовенством под влиянием исламского фактора, сформированного из образования мусульманских духовенств, на население. *Результат.* В целом в Средней Азии, в том числе в Казахстане, основной причиной недостаточного изучения исламской темы при советской власти является недоступность исследователей архивным материалам органов государственной безопасности, оставленным в тайне. *Предложение.* На наш взгляд, на современном этапе изучения репрессий духовенства в советское время крайне необходимо восстановление субъективности жертв политических репрессий. Эти материалы ранее послужили основой для создания документальных изданий и сборников и будут полезны при проведении научных исследований в будущем.

Ключевые слова: Советская власть, мулла-ишан, репрессии, государство, религия, политика, ислам.

M.A. Besbayev¹, A.A. Maxutova², B.E. Komekov³

¹doctoral student, O. Zhanibekov East Kazakhstan Pedagogical University
Shymkent, Kazakhstan, E-mail: madi.besbayev.79@mail.ru, 0000-0002-5478-3587

²PhD, Associate Professor, Taraz University named after M.Kh. Dulati

Taraz, Kazakhstan, E-mail: albina_kzt83@mail.ru, 0000-0001-5939-7370

³Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the RK, Academician of the National Academy of Sciences of the RK Almaty, Kazakhstan, E-mail: bkumek@mail.ru, 0000-0003-2832-6072

STUDYING THE FATE OF MULLAH-ISHANS IN THE SOVIET TIMES

Abstract

This article examines the fate of the Mull-Ishans during the Soviet period, their role, and their historical place among the population. The impact of Soviet policies on Islam in Kazakhstan was enormous and devastating, from Islamic institutions to the daily lives of Muslims. *Purpose and objectives.* The most important thing is a comprehensive study of this topic. An important place in this article is occupied to a certain extent by the disclosure of issues that have not been fully studied, concerning the fate of the mullahs in Soviet times, the religious situation in Soviet times, and the victimization of Ishan mullahs. *Research methods and materials.* In this article, we will proceed to analyze the methods and strategies used by the Soviet government in the fight against the Muslim clergy under the influence of the Islamic factor formed from the education of Muslim clergy on the population. *Result.* In general, in Central Asia, including in Kazakhstan, the main reason for the insufficient study of the Islamic topic under Soviet rule is the inaccessibility of researchers to archival materials of state security agencies, which were kept secret. *Offer.* In our opinion, at the present stage of studying the repression of the clergy in Soviet times, it is extremely necessary to restore the subjectivity of victims of political repression. These materials have previously served as the basis for the production of documentary publications and collections, and will continue to be useful in conducting scientific research in the future.

Keywords: Soviet power, mullah ishan, repressions, state, religion, politics, Islam.

Кіріспе.

XX ғасырдың алғашқы ширегінде қазақ қоғамының рухани өмірінде үлкен өзгерістер орын алды. Кеңес өкіметі орнап, жаңа билік атеизмді мемлекеттік идеологияға айналдырды. Қазақ халқының ғасырлар бойғы діни дәстүрі, мешіт-медреселер арқылы беріліп келген діни білім жүйесі жойылуға бет алды. Осы саясаттың басты соққысы – ислам дінін дәріптеуші молда-ишандарға тиді. Олар жаңа қоғамға жат, «ескіліктің сарқыншағы»

ретінде қаралып, қуғын-сүргінге ұшырады. Кеңес өкіметі орнағаннан кейін қазақ халқының рухани өмірінде үлкен өзгерістер орын алды. Әсіресе дін саласына қатысты саясат түбегейлі өзгеріп, ислам құндылықтарына қысым жасалды. Қазақ даласында ғасырлар бойы діни-ағартушылық қызмет атқарған молда-ишандар жаңа билік үшін «ескіліктің сарқыншағы» саналды. Кеңестік билік дінді қоғамнан аластау үшін арнайы идеологиялық саясат жүргізді. Бұл саясат молда-ишандардың тағдырын ауырлатты, көпшілігі қуғын-сүргінге ұшырады.

Кеңес заманындағы жүйенің дінге қарсы идеологиясы күрделі болып табылады. Бүгінгі таңда дін және кеңестік биліктің арасындағы мәселелер тереңінен қарастырылса, молда-ишандардың тағдыры, қоғамдық қызметтері әлі де көпшілікке жария етілмей, мұрағат қорларында, құпия архивтерде әлі де зерттеуді қажет етеді.

Кеңестік билік исламды қазақ қоғамынан ығыстыруды мақсат етті. 1920 жылдардан бастап дінге қарсы насихат күшейтіліп, «Союз воинствующих безбожников» атты ұйымдар құрылды. Газет-журнал беттерінде «Дін – халықты алдаудың құралы», «Молда – қараңғылықтың символы» деген ұрандар таратылды. 1921-1928 жылдары Қазақстанда жүздеген мешіт жабылып, медреселердің жұмысы тоқтатылды. Діни кітаптар тәркіленіп, араб жазуының орнына латын, кейін кириллица енгізілді. Бұл да діни әдебиетті оқуды қиындатты. Атеистік мектеп бағдарламалары арқылы жастарға діннен алшақ тәрбие берілді. Осылайша, кеңестік идеология халықтың санасын діннен ажыратуды көздеді.

XX ғасырдың 30 жылдарында Қазақстандағы мұсылмандық қозғалыстар жойылып, діни қайраткерлер: ишандар, хазіреттер, молдалар, сопылар қудаланып, дауыс беру құқынан айырылып, кеңестерге қарсы пікір білдіргендерге «халық жауы» тізіміне қосып, ату жазасына кесті. Жазықсыз жапа шеккен діни қызметкерлерге қылмыстық заңның 58, 59-баптарымен айып тағылды. Мұрағат деректеріне сүйенсек, XX ғасырдың 20-шы жылдарында тіркеуге 204-ке жуық мешіт алынған.

XX ғасырдың 20-30 жылдары кеңес билігі дін қызметкерлерін, діндарларды азаматтық құқық пен еркін ойдан ажыратып, қазақ қоғамындағы дін мен діни азаматтардың ықпалын жойды. Дін қызметкерлерін қоғамға қауіп төндіретін топқа тенеіп, көпшілік мойындаған ишандар мен молдаларды тергеп, жеке мүліктерін тәркілеген. 1927 жылы 15 қаңтарда «Аса құпиялы» атты құжатта дауыс беру құқығынан айрылған ишан-молдалар тізімі анықталды [1].

Діни қызметкерлердің көбі кеңес үкіметі құрылмай тұрғанда қажылық сапарға барған. Сол себепті олардың көбінің өмірі, қоғамдық қызметі зерттеліп НКВД-ның бақылауында жүрген. Кеңестік Ресейдегі дінді қудалау, жаппай қуғын-сүргін кезеңіндегі мұсылман мектебінің және одан кейінгі Кеңес Одағында исламды ішінара заңдастырудың салыстырмалы түрде тұрақты кезеңі әлі де нашар зерттелген. Сондықтан аталған дін қызметкерлерінің қызметін, тарихын зерттеуді аса қажет. Алғашқы дереккөздердің көп бөлігі, ең алдымен шығыс тілдерінде, соның ішінде мұрағат құжаттары, жеке өлкетану жиналыстарының материалдары және ауызша тарих ғылыми айналымға енді ғана енгізілуде.

Кеңестік мұсылман дінбасылары екі санатты қамтыды: «тіркелген молдалар» (соғыстан кейінгі кезеңде бірнеше жүз адам) және «кезбе молдалар» (бірнеше мың адам). Догматикалық тұрғыдан исламда діни қызметкерлер болмады, алайда, КСРО-да (кез-келген конфессия шеңберінде) ресми тіркеуі бар азамат қана қызмет ете алады. Сондықтан кеңестік құжаттарда тіркелген мұсылман дінбасылары азаматтардың жеке санаты болды.

«Кезбе молдалар» уағыз айтқан діни білімі жоқ адамдар болды. Олардың кейбіреулері үнемі бір елді мекеннен екіншісіне ауысып отырды. Олар жеке пәтерлерде, тұрғын үйлерде және ашық ауада (соның ішінде зираттарда) қызмет етті. Кейде «кезбе молдалар» ресми тіркелген мешіттер болған елді мекендерде жұмыс істейтін. Мұрағат материалдарында, Қазақ КСР дін істері жөніндегі уәкілетті Кеңесінің есептері, олардың қызметі шаманизмнің қалдықтары ретінде сипатталды. Кеңестік кезеңде «кезбе молдалар» бүкіл дерлік мегааймақтағы діндарларға қызмет етті. Негізінен бұлар революцияға дейінгі мектептерде

білім алған адамдар еді. Олар бейресми қызметтерді араб тілін аз білетін жастарға ауыстырды. Жастар әрқашан нұсқауларды орындамады, бірақ олар ат қоюды, «неке қиюды», дұға оқуды және жаназа жасауды білді.

«Кезбе молдалардың» пайда болу себебі Кеңес өкіметінің оларды тіркеуден жаппай бас тартуымен байланысты болды. Мәселен, діни қызмет пен наным-сенім бостандығына тыйым салу, мешіттер мен ғибадат үйлерін қирату, ресми молдалар мен діни қызметкерлерді түрлі қуғын-сүргінге ұшыратуға негізделген өз саясаты арқылы Кеңес үкіметінің өзі «кезбе молдалар» институтын қалыптастырды. Рәсімдер мен тіркеусіз уағыздауға тыйым салынды және әкімшілік және қылмыстық тәртіпте жазаланды. Алайда, «кезбе молдалар» мұсылман дінбасыларының басым көпшілігін құрады. Кеңес өкіметінің бағалауы бойынша, 1980 жылдардың басында «кезбе молдалар» тіркелген молдалардан 10 есе көп болған. Мұсылмандардың ресми діни басқармаларының басшылығы «кезбе молдаларға» басқаша қарады. Ресми кеңестік мұсылман басшылары «кезбе молдаларды» қолдайтын жағдайлар болды, бірақ сонымен бірге діни басқармалар (Кеңес өкіметінің қысымымен) «кезбе молдаларды» айыптайтын және олар жасаған рәсімдердің жарамсыздығын мойындайтын пәтуалар шығаруға мәжбүр болды.

Кеңес өкіметі «кезбе молдаларды» жазалады. 1940 жылдардың аяғында оларға қылмыстық бас бостандығынан айыру мерзімі берілді. 1970-1980 жылдары «кезбе молдалар», әдетте, айыппұлдармен жазаланды (оларды сенушілер бірден айыппұл төледі), бұл айыппұл 50 рубльден аспады.

БКП(б) ОК үгіт және насихат бөлімінің нұсқаушысы О.Я. Гончарок 1949 жылғы 8 қыркүйекте Г.М. Маленковқа сол кезде Қазақ КСР аумағында 500-ден астам тіркелмеген молдалар және барлығы 22 тіркелген мешіттер болғанын хабарлады. Осылайша, Қазақ КСР-де тіркелген 1 қызметшіге 20-дан астам «кезбе молдалар» тиесілі болды. Бұл топ «ресми» мұсылман дінбасыларын мойындамады және әлемнің жақын арада аяқталуын болжай отырып, уағыздар айтты, КСРО-ның жақын арада жеңілуі және колхоздардың жойылуы туралы ойларын жеткізді [2]. Олардың әрқайсысы 10 жылға дейін бас бостандығынан айырылды. Мұсылмандардың тіркелген діни басқармаларының басшылары «кезбе молдаларға» әртүрлі қарады.

Бір қызығы, Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы Дін істері жөніндегі уәкілетті кеңестің мұрағат материалдарында тіркелмеген көшпелі абыздар, яғни «кезбе молдалар» тек мұсылмандық конфессия арасында ғана болмағаны туралы мәліметтер бар. Осы фактілерді талдай отырып, біз шартты түрде христиандық конфессияның өзіндік шамандық қалдықтары болғанын да болжай аламыз.

Орыс әдебиетінде осы уақытқа дейін мұсылман ишандары туралы өте аз жазылған, ішінара бұл мәселеге қызығушылық аз танытқандықтан және негізінен орыс адамының бұл мәселені түсінуі қиын болғандықтан. Ишандық – исламдағы ерекше құбылыс және оны ишандармен жеке кездесіп, олардың әр түрлі уақытта және әртүрлі жағдайда әрекетін бақылаған шетелдік адам ғана дұрыс сипаттап, түсіндіре алады.

«Ишан» атауы парсы сөзі, үшінші жақ көпше түрдегі есімдік, яғни «олар» дегенді білдіреді. Ишандар белсенді саясат жүргізіп, халықтың сеніміне ие болды, жердегі барлық нәрселерден бас тартып, Алланың мейірімі мен сөзбен жеткізгісіз жұмақты аңсағандардың барлығын өз айналасына біріктірді». Оларды «ақсақалдар» (парсыша «пір») деп те атайды, бірақ ишандардың бәрі жасы ұлғаймаған. Ишан немесе пірді ұстанушылар мүридтер, яғни шәкірттер, жаңадан келгендер және сөзбе-сөз: «мақсатқа ұмтылушылар, құтқаруды қалайтындар» деп аталады. Орыс әдебиетіндегі әйгілі «муридизм» тіркесі осыдан шыққан. Ишанизмнің барлық алуан түрлілігімен олардың ізбасарлары мен табынушылары ишандарға ие болған немесе оларға жатқызатын белгілі бір қасиеттер жиынтығы бар. Түпнұсқа, тұқым қуаламайтын ишан жоғары рухани-адамгершілік қасиеттерімен ерекшеленетін білімді адам бола алар еді. Бұл жағдайда ишанның нағыз беделі болды. Сенушілер өздерінің кейбір имамдары туралы айтып, оларды «ишандар» деп атады және бұл тек ижаза (мурид шәкіртіне сабақ беруге рұқсат беретін куәлік) алған адам ғана емес,

белгілі бір ағымның сопылық көзқарастарын бөлісетін, сонымен қатар рухани көрнекті моральдық және психофизиологиялық қасиеттері бар еді. Ишандардың әлеуметтік қызмет аясы алуан түрлі болды. Олар рухани, діни білім беру, адамгершілік бағыт-бағдар берумен қатар, шарифат қазыларының (қади) қызметтерін атқарып, медициналық көмек көрсетіп, мұқтаж жандарға көмек көрсетті. Ишандар тұратын жерлер әркімге үнемі ашық, саяхатшыларға түнеу, кедейлерге тамақ, баспанасыз қалғандарға пана болған [3].

Қасиетті орындарындардың бірі Сыра – кесенесі уағызшы ислам, ғалым-теолог және ағартушы Марал ишан. Ол Қармақшы ауданының, Жосалы кентінің орталығынан 18 шақырым жерде орналасқан. Марал ишанның туған күніне қатысты кейбір сәйкессіздіктер бар. Кейбір дереккөздерде 1769 жыл, ал басқаларында 1780 жыл көрсетілген. Оның әкесі Құрман Кенжебай-ұлы Абылай ханның батыры және дәрігері болған. 1741 жылы Жоңғар қонтайшысы Қалдан-Церен қазақ жеріне басып кірген. Абылай Хан 200 адамнан тұратын шағын отрядтың басында жоңғарларға қатты қарсылық көрсетті, бірақ әскер жеңіліп, ханның өзі тұтқынға алынды. Тарихшылардың айтуынша, бұл туралы Ямышев Банкінің коменданты Сібір губерниясының кеңсесіне жазған баяндамасында жазған. Келіссөздер барысында Қалдан-Церен мен Абылай хан келісімге келді. Қонтайшы хан Абылайды босатып, ал олардың арасындағы бітімгершілік кепілі қазақ-әйелінен Абылайға екі қызын сыйлады. Абылай хан солардың бірі Фатиманы өзінің адал қаруласы Құрманға әйелдікке береді [4].

Осы некеден Марал ишан Қызылжар маңындағы Қайранкөл қаласында дүниеге келген. Әкесі қайтыс болғанда, бала тоғыз жаста еді, жетімдіктің ащы кесірін толық ішуге мәжбүр болды. Марал анасымен бірге жақсы өмір іздеп, 13 жасында Ақмешіт бекінісінің маңында болады. Ол оқуды армандады, бірақ мұқтаждыққа байланысты Құланбай ишанға жалдануға тура келді. Бай және ашық жаны бар адам Құланбай ишан жасөспірімдегі ерекше қабілеттерін тани алды [5].

Өзбекстанда Бұхара қаласынан шығысқа қарай 50 шақырым, Каттақорған қаласынан 70 шақырым жерде Жам тауындағы үңгірде көріпкел ғалым Жалаңаяқ ишан өмір сүріп, сол жерде медресе ашып, бала оқытқан. Құланбай ишан жас жігітті бата беріп, қызын соған үйлендіремін деп жібереді. Еңбекқор, ізденімпаз Марал медреседе үздік шәкірттердің біріне айналды. Ақмешітке келген бір сапарында Құланбай ишанның Меңлібиканың қызына үйленеді. Марал ишан медреседе 10 жыл оқып, сол кездері тамаша діни білім алған.

XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басында Орта Азия халықтарының, соның ішінде Түркістан өлкесі қазақтарының рухани өмірінде ишандар мұсылман дінін, оқу-ағарту, халық емшілік дәстүрін жүргізуші ретінде үлкен рөл атқарды. Мәселен, ұлт-азаттық қозғалыс тарихында әлі зерттеушілер назарын аударма қоймаған қызықты оқиғалар баршылық [6].

Мұрағаттық құжаттарда 1859 жылғы Перовск және Қазалы уездері шенеуніктерінің хаттары сақталған, онда Қалқай ишанның есімі және оның туыстары арасындағы ішкі жанжалдарды шешудегі еңбегі көрсетілген. Сондай-ақ, хат-хабарларда жергілікті тұрғындар мұнда тұратын Қосымқожа, Сейітпенбет, Қалқай ишанның әулиелерінің (әулиелерінің) есімдерін үлкен құрметпен және құрметпен айтатыны айтылған. Қалқай ишан өз жерлестерін отырықшы болуға, егіншілікпен айналысуға шақырды. Оның ықпалымен жүзге жуық отбасы Қараөзек жағасына қоныстанып, 80-ге жуық бөгет қойып, арықты қазды, ол қазір халық арасында «ишан» арығы деп аталады [7].

Сәбит Мұқанов көрнекті ғалым, этнограф Шоқан Уәлихановқа арналған «Жарқ еткен метеор» романында Шоканның (Мұхаммед-Қанапияның) есімі Қалқай ишанға қарыздар дейді. Шоқан туғанда Қалқай ишан Аманқарағайда Шоканның әкесі Шыңғыстың үйінде тұрған. Дәстүр бойынша жаңа туған нәрестеге есімді әдетте ең құрметті адамдар қояды. Хан Абылайдың ұрпақтары Шоканның әке-шешесі Ишаннан баланың атын қоюды өтінеді. Баланы қолына алған Қалқай сәбидің бетіне ұзақ қарап тұрып, атын Мұхаммед-Қанапия қойды [8]. Ишан айтқандай, Мұхаммед пайғамбардың сүйікті қызы Фатима үш әйелінен он сегіз ұл туып, олардың арасында Мұхаммед-Қанапия батырлығымен, батырлығымен аты

шыққан Хазірет-ғалидың әйелі болған. Қалқай ишан балаға оның құрметіне ат қойды. Ол өзінің жарқын болашағын болжап, даңқы өзінің ата-бабалары – Қасым мен Уәли хандардан да асып түсетінін болжаған.

Түркістандағы ұлттық құрылтайда Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев Кенесары ханға атақты Марал ишан сыйға тартқан Құран табылғанын хабарлады. «Марал ишан был человеком, известным всем казахам. Он соратник Кенесары хана, занимающего особое место в нашей истории. Этот Коран в течение двух веков переходил из рук в руки и, в конце концов, был вывезен из страны. Мы вернули его в Казахстан с помощью сочувствующих людей, меценатов. На Коране есть печати Марал ишана и Кенесары хана», - деді Президент.

Материалдар және әдістер

Молда-ишандардың тағдыры, «кезбе молдалар» сияқты мәселелерді зерттеудің деректік негізін бұрын жарияланған еңбектер, мұрағат құжаттары, мерзімді баспасөз материалдары, Дін істері жөніндегі уәкілетті кеңестің статистикалық есептері, Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Басқармасының қорына сақталған: 2079-Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы Дін істері жөніндегі уәкілетті кеңес, ҚР АП қорында сақталған материалдар қолданылды. Бұл мақалада зерттеу барысында тарихи деректерді талдау үшін келесі әдістер қолданылды: тарихи-салыстырмалы әдіс – Кеңес дәуіріне дейінгі және кейінгі діни жағдайды салыстыру үшін. Сандық-статистикалық талдау – мешіттер санының қысқаруы, қуғынға ұшыраған молдалардың ресми деректерін талдау. Деректанулық талдау – архив құжаттары мен мерзімді баспасөз материалдарын ғылыми тұрғыда саралау. Ауызша тарих әдісі (oral history) – халық жадында сақталған деректерді жинау және талдау. Жүйелік талдау – дінге қарсы саясатты кеңестік идеология, әлеуметтік құрылым, халық санасымен байланыста қарастыру. Мысалы, «тіркелген молдалар» мен «кезбе молдалар» бейнелерін суреттеуде салыстырмалы талдау әдістері қолданылып, тарихи-жүйелі әдісті қолданады, сондай-ақ өкілдердің іс-әрекеті мен нәтижелеріне баға береді. Демек, кеңестік дәуірдегі діндермен күрес қазақ халқының рухани мәдениетіне қарсы күрес болды. Тарихи хронология шеңберінде жазалау және қадағалау органдарының материалдары растаушы құжаттар ретінде зерделенді.

«Қырғыздар. Қазіргі мемлекеттердегі ұлттық қозғалыс формалары» деген жұмысында Ә.Бөкейханов екі бағытты бөліп көрсетеді: «бір жағынан, орыс әдебиетінде тәрбиеленген, діни мәселелерді екінші дәрежелі деп санайтын еуропалық мәдениетке сенетін зиялы қауым». Ол бұл топты «батыстықтар» деп атайды. Екіншісін «Шығыс православие және ұлттық-діни эксклюзивтілік рухында тәрбиеленген «түркофилдер және панисламизмнің чемпиондары» деп атайды. Саяси мүдделер мен бағдарлардың осындай келісімінің нәтижесінде автор саяси партияны ұйымдастырудың бірінші жағдайында ол оппозициялық орыстарға, атап айтқанда «Халық бостандығына», ал екіншісінде мұсылман, татар партияларына сәйкес келетінін атап көрсетеді.

1920-1950 жылдардағы оңтүстік Қазақстан облысындағы ишан-молдалар мен діни лидерлердің жолын кесу туралы көптеген зерттеулер жүргізілгені белгілі. Мемлекеттік Комиссия қуғын-сүргінге ұшыраған 1001 діндар адам, оның ішінде 894 мұсылман дінбасылары туралы мәліметтер берген. Нәтижелерді мамандандырылған зерттеу топтары растады және қазіргі уақытта кешенді оналту процесі жүргізілуде. Шоқан Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты құрастырған 33 томдық жинақта саяси қуғын-сүргінге ұшыраған адамдар туралы кең көлемді құжаттамалық деректер жинақталған. Осы тақырыпта көптеген диссертациялар мен ғылыми еңбектер жазылу үстінде. Бұл Қазақстанның академиялық қоғамдастығында, атап айтқанда архивтік деректерді қолдану және қазіргі заманғы көзқарастарды қабылдау арқылы айтарлықтай тергеу объектісі болғандығын белгісі болып табылады.

Талқылау

1785 жылы императрица Екатерина II Уфа және Сібір губернаторы барон О.А.Игельстромға қазақ даласында 500-ге дейін адам сиятын мұсылман мешіттерін

тұрғызуға, оларда мектептер жұмыс істеуіне бұйрық берді. Сол жылы О.А. Игельстром Сенаттың жарлығын алып, онда, атап айтқанда: «Әртүрлі қырғыз молдаларын жеткізу біздің ісімізге айтарлықтай пайда әкелуі мүмкін» деп көрсетілген (Нуртазина, 2021: 36). Этнограф А.К. Гейнс XIX ғасырдың ортасында қазақ даласын аралап жүрген күнделіктерінде: «...көп ауылдарда құрылтайшылар татарлардан ұстаз – молдаларды жалдайды... Мұндай мұғалім ауылбасшысының киіз үйінде тұрады. Бүкіл ауылдың балаларын оқытып, жылына 40-тан 60 сомға дейін алады. Ақшаны бүкіл ауыл төлейді. Тілінің қайсақ тіліне татар тіліндегідей ұқсастығы жоқ болғандықтан, Ташкент тұрғындарын ұстаздық қызметке қабылдамайды» [9] деп жазған.

1868 жылы 21 қазанда «Орынбор және Батыс Сібір генерал-губернаторлығын басқарудың уақытша Ережесінде» татарлардың жергілікті көшпелі халық арасында молда болуына тыйым салынды. Алайда заңсыз негізде татар молдалары көшпелілер мен ауылдарда сабақ беріп, діни іс-шаралар жүргізуді жалғастырды. Көптеген қазақ балалары татар тәлімгерлерінен білім алған. Олардың ішінде Абай Құнанбаев, Мағжан Жұмабаев, Сәбит Мұқанов сынды қазақ әдебиетінің болашақ классиктері, дін өкілдері Әбілғазы молда, Байдүйсен хазірет және т.б. болды [10].

Дін өкілдеріне қарсы қуғын-сүргін бірнеше кезеңге бөлінеді: 1-кезең (1928-1930 жж.). Байлар мен кулактарды тәркілеу науқаны кезінде молдалар «байлардың идеологиялық тірегі» ретінде айыпталды. Көптеген молдалар жер аударылып, кейбірі түрмеге қамалды. 2-кезең (1937-1938 жж.) – Үлкен террор. Бұл жылдары молдалар «ұлтшыл», «халық жауы», «жапон тыңшысы» деген жалған айыптармен қудаланды. Қазақстан бойынша мыңдаған дін қайраткерлері атылды немесе ГУЛАГ лагерлеріне айдалды. Архив деректерінде көптеген белгілі ишандардың, соның ішінде жергілікті діни мектеп ашып, шәкірт тәрбиелеген ұстаздардың аты-жөндері кездеседі. 3-кезең (1940-1950 жж.). Соғыс жылдары Кеңес өкіметі дінді уақытша жұмсартқанымен, кейін қайта қатаң бақылауға алды. Діни қызмет атқарған молдалар тіркеуден өтуге мәжбүр болды, тіркелмегендері қудаланды.

Кеңестік билік исламды қазақ қоғамынан ығыстыруды мақсат етті. 1920 жылдардан бастап дінге қарсы насихат күшейтіліп, «Союз воинствующих безбожников» атты ұйымдар құрылды. Газет-журнал беттерінде «Дін – халықты алдаудың құралы», «Молда – қараңғылықтың символы» деген ұрандар таратылды. 1921-1928 жылдары Қазақстанда жүздеген мешіт жабылып, медреселердің жұмысы тоқтатылды. Діни кітаптар тәркіленіп, араб жазуының орнына латын, кейін кириллица енгізілді. Бұл да діни әдебиетті оқуды қиындатты. Атеистік мектеп бағдарламалары арқылы жастарға діннен алшақ тәрбие берілді. Осылайша, кеңестік идеология халықтың санасын діннен ажыратуды көздеді.

1920 жылдардан бастап Кеңес өкіметі атеизмді мемлекеттік деңгейде насихаттады. «Дінді халықты алдаудың құралы» деп танып, мешіттер мен медреселер жаппай жабылды. Дін өкілдері халық арасында ықпалын сақтап отырған қауіпті күш ретінде қаралды. Осыған байланысты молда-ишандардың қызметіне тыйым салынып, олардың қоғамдағы дәстүрлі рөлі әлсірей бастады.

1917 жылы 1-11 мамырда Мәскеуде өткен Бүкілресейлік бірінші мұсылман съезінде мұсылмандарды басқарудың жалпы саяси құрылымдары: Уақытша ұлттық үкімет пен губерниялық ұлттық кеңестер құрылды. Съезд шешімімен: Торғай, Орал, Ақмола облыстары қазақтарының діни басқармалары Орынбор мұсылмандары діни басқармасына берілді. Большевиктердің билікке келуі мұсылмандардың ұлттық-мәдени автономияға деген үмітін тоқтатып, мемлекеттің жаңа дінге қарсы бағытының негізін қалады, бұл жаңадан құрылған Қырғыз Автономиялық Социалистік Кеңестік Республикасының барлық молдаларының қызмет саласына да әсер етті [11].

«Некені бұзу туралы» (1917 ж. 16 желтоқсан) және «Азаматтық неке, балалар және мемлекет актілерінің кітаптарын жүргізу туралы» (1917 ж. 18 желтоқсан) Жарлықтар қабылданғаннан кейін, молдалар метрикалық кітаптарды жүргізу мүмкіндігінен айырылып, бірақ біраз уақыт педагогикалық қызметпен айналысуға мүмкіндік алды. Мысалы, №2 мешіт жанындағы Молла Хайрулла Халитұлы Бикбаев, Петропавлда 18 жасқа толған

жастарды мұсылман құқығына, Құранды түсіндіруге, араб тіліне үйретуді көздейтін курстар ұйымдастырды. Алайда, 1925 жылы курстар жабылып, оларды ұйымдастырушы қылмыстық жауапкершілікке тартылды.

Кеңестік саясаттың ең ауыр кезеңі 1928-1938 жылдар аралығы болды. Алғашында молда-ишандар «бай-кулактармен байланысы бар», «ескі дәстүрді қолдаушы» деген желеумен айыпталды. Ал 1937-1938 жылдардағы жаппай саяси қуғын-сүргін кезінде көптеген дін қайраткерлері «халық жауы» атанып, атылды немесе айдауға жіберілді. Архив деректері бойынша, діни қызмет атқарған жүздеген қазақ молдалары атылып, мыңдағаны түрмелерге жабылды. Олардың арасында халыққа діни тәлім берген, медреселерде сабақ жүргізген көрнекті ишандар да болды. Ресми тыйымға қарамастан, молда-ишандар халық арасында діни дәстүрлерді сақтауға тырысты. Құран оқу, жаназа шығару, сүндетке отырғызу сияқты рәсімдер жасырын түрде орындалды. Олар өз қызметін көбіне түнде немесе сенімді адамдардың үйінде атқарып отырды. Бұл жағдай ислам дінінің қазақ қоғамында мүлдем жоғалып кетуіне жол бермеді.

1929 жылы Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитеті мен РКФСР Халық Комиссарлар Кеңесінің «Діни бірлестіктер туралы» Декретімен дін қызметшілерінің қызметі ғибадат үйі мен діни бірлестікке сенушілер тұрақты тұратын аумақпен шектеліп, оларға сабақ беруге тыйым салынды [12]. Бұл кезде Республикадағы барлық мұсылмандық діни бастауыш және орта оқу орындары жабылды. Осы кезден бастап Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасында мешіттерді белсенді зайырлыландыру басталды.

Тәуелсіз зерттеуші Ален Фрэнктің (АҚШ) қазақтардың ортодоксалдылығына қатысты пікірі 1920-1930 жылдардағы Қазақстандағы ислам қызметшілеріне (қожалар, ишандар, имамдар, молдалар, хазіреттер) қарсы «науқандардың» мақсаттарын қайта қарауға және жүзеге асыруға жаңа нюанстар әкелуі мүмкін. Оның сарапшы пікірін тыңдаған жөн: «...Қазақ даласындағы мұсылман бақылаушылары қазақ көшпенділерінің тек тақуалығын ғана емес, сонымен бірге терең ортодоксалдылығын де атап көрсетеді. Бұл дәлелді көзқарас қазақ көшпелілері қандай да бір жолмен жат діни ағымдарға бейім болды, оны мұсылмандық жағынан «ортодоксалды» көбірек басып тастауға тура келді деген кең тараған пікірге қайшы келеді».

1930 жылдардың ортасына дейін татар ғұламаларының республикадағы мұсылман үмбетіне әсері айтарлықтай күшті болды. Мысалы, БК(б)П Қазақ өлкелік комитеті бюросының 1927 жылғы 8 маусымдағы «Мұсылмандық діни қозғалысына қарсы күрес шаралары туралы» Қаулысында: «Қазақ халқының арасында мұсылмандық діни ағымы татар және өзбек дінбасыларының күшті ықпалынан...» деп, сонымен қатар «татарлар арасында ислам негізінен ұлтшылдық пен пантүркізмнің құралы» екені ерекше атап көрсетілген. Соғыс атеистер одағы Орталық кеңесінің жауапты нұсқаушысы Түркіменстан, Қазақстан және Өзбекстанға жасаған сапары туралы баяндамасында: «Қазақстандағы ислам дінінің ықпалын үш бөлікке бөлуге болады. Қазақстанның бір бөлігі өзбек ишандарының, муридтерінің ықпалында болса, екінші бөлігі тікелей татар реформатор-молдаларының ықпалында. Татар руханиятының орталығы – Семей. Семейдегі бұл қозғалыстың жетекшісі реформатор-молда Хоззатол-Хакім, оның да Қытайда да достары бар...» делінген [13].

Сол кездегі қасиетті адамдар халықты басқара алатын. 1929-1930 жылдар аралығындағы көтеріліске имам, ишан, молдалардан құралған 372 адамның қатысуы жоғарыда айтылғанды дәлелдейді. Өйткені, мешіттегі көптеген көтерілістер мен имамдар мен ишандар басқарған жиналыстар мұрағатта дәлел ретінде сақталған. 1926 жылы Кеңес Одағының дін бостандығы жойылып, дінге қатаң тыйым салынды. Ол кезде қожа молдалар репрессияға ұшырағаны белгілі. Мәселен, XX ғасырдың 30 жылдардың екінші жартысында дінбасыларға қарсы жаппай қуғын-сүргін басталады. Әдетте, олар саяси айыптаумен қудаланды. Дінбасыларға контрреволюциялық топ құрып, татар зиялыларының шетелдегі белгілі өкілдерімен байланысы бар деген айып тағылды. Бұл кезеңде діни жоралғыларды Кеңес үкіметі ресми тіркеуден бас тартқандықтан, мұндай атауды алған «кезбе молдалар» атқара бастады.

Аппак Ишанның інісі Мәдидің жетекшілігімен 1884 жылы мешіт-медресе құрылысын аяқтап, Шаян медресесіне Қазақстанның түкпір-түкпірінен жастар қабылдана бастады. Жасы жиырмадан енді асқан шабытты жігіт медресе салынғаннан кейін де дами берді. Ол Ауғанстанда, Түркияда, Иранда, Ресейде және араб елдерінде білім алып, Ташкент, Самарқанд, Бұхара, Уфа қалаларындағы медреселерде білім алып, олармен байланыста болды. Содан Жезқазғанға, Қарағандыға, Қарсақпайға, Ақмола мен Ақтөбеге, Қарқаралы мен Семеймен байланыста еді. Медресеге жастарды тартып, қабылдау үшін олардың асуын, басқа да қажеттіліктерін қамтамасыз ету қажет болды. Медреседен көптеген дарынды балалар бітірді. Биліктің бұйрықтарын соқыр орындаған белсенділер қудалауды бастаған кезде, осы өтпелі әлемде Алланың жолынан кетпеу үшін, ақылды ақылға ие жарқын Аппак ишан билік нені нысанаға алғанын көріп, ол одан қорқа бастады. Ол айналасындағы барлық ишандарды шындықты халыққа тарату үшін әртүрлі аймақтарға жіберді. Адамдар бір-бірін жау ретінде көре бастағанда, тәртіпсіздіктер жасай бастағанда, Бір-бірін қадағалап, күдіктене бастаған кезде Аппак ишан мешітте имам болып қала берді. Осы қырық жыл бойы ақ шапан киіп, қолында таяқ ұстады, оның жасы алпыс жылдан асқанына қарамастан, оның ақыл-ойы өткір болып қала берді, айналасындағыларға әрдайым жарық пен жақсылық сыйлады. Мешіт-медреседе тыйым салынған материалдарды тыңдау және іздеу үшін «белсенділер» келгенде, ол «қызыл жағаларға» төзімділікпен жауап беріп, ақылды әңгімелер жүргізді [14].

Өте құпия – 1930 жылғы 4-қаңтар, Ташкент қаласы. Орталық Азия ОГПУ-Алматы қаласы, Қазақ КСР ОГПУ сәйкес – Сырдария округінің Шаян ауданынан астық дайындауға байланысты Өзбекстанға бірқатар ірі қазақ ишандары қашып кетті, оларды Аппак-ишан Сейдахметов басқарды, олар бірқатар аудандардың қазақ халқы арасында үлкен беделге ие және бұрын Шаян-мешітте өзінің медресесі болған. Бұл ишандар келесідей: Сейдахметов Рахметолла, Сагабулла мен Алауаддин-Аппак ишанның ұлдары, Мәдиев (Сейдахметов) Бакиболла (Аппак ишанның ұлы), Мәдиев Сағидулла, Асқаров Махмуд, Сейдахметов Сабыр, Токходжаев Самен және басқалар [15].

1926 жылы Кеңес Одағының діни бостандығы жойылып, дінге қатаң тыйым салынды. Ол кезде Қожа муллалары қуғын-сүргінге ұшырап, дәл осы саясаттың арқасында Сейдахметтің ұрпақтары үлкен сабақ алып, Ташкентке көшуге мәжбүр болды. Осы жылдары Шаяндағы мешіт пен медреседе жұмыс тоқтатылды. Бір кездері ғалым және сопы болған Аппак Ишан 1930 жылы Шымкентте (қазіргі Шымкент қаласы) қамауға алынды [16]. Ол және оның ұлы Бакиболла (Аппакишанов) Мәдиев пен оның ағасы Сабир Сейдахметов астық салығын төлей алмағандықтан және антисоветтік үгіт-насихат үшін Кеңес өкіметі тұтқындап, №2690 іс бойынша қамауға алынды.

Ғалым, тарихшы Мәмбет Қойгелдиевтің айтуынша, бұл тергеу келесідей түсіндіріледі: «...біз құпия хаттама бойынша тергеуге оралғанда, тергеуші Аппак ишанның медресені ұстағанын білгендіктен, онда қанша оқушы болғанын анықтау қиын емес. Шенеуніктерге имам Шамильдің ЕО-ның жаңа ісінде Орталық Азия аймағына ауысуы кезінде Кавказдағы орыстарға қарсы қозғалыстың өзгеруі қауіп төндіруі мүмкін» [17].

Ишандардан жауап алу кезіндегі хаттамаларында тұрғылықты жерінен мәжбүрлі түрде кеткеннен кейін олардың халық арасында болуы туралы толық мәліметтер бар. Бұл мәліметтер белгілі бір қызығушылық тудырады, өйткені олар қазақ қоғамының өзін-өзі ұйымдастыру деңгейін және ондағы қорғаныс ресурстарының болуын түсінуге көмектеседі. Қазақстандағы қуғын-сүргін, Шаянмен шектелмей, бүкіл Оңтүстік Қазақстанға әсер етті, бұған кейбір құжаттар дәлел бола алады.

Ұлы Отан соғысы жылдарында дінге қарсы саясаттың біршама әлсіреуі байқалды. 1943 жылы Ташкентте Орта Азия мен Қазақстан дін қызметкерлерінің съезі өтіп, Орта Азия және Қазақстан мұсылмандары басқармасы құрылды. Мүфти бастаған Діни басқарманың пленумы мен Президиумы сайланды [18]. Орта Азия және Қазақстан діни басқармасы құрылғаннан кейін басқа республикалар сияқты Қазақстан да өз қазіретін құрды, ал Қазақстанның 1843-1952 жылдар аралығындағы алғашқы қазияты Семей қаласының

мұхтасибі, Орта Азия және Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы А.Шамсутдинов (1884-1953) болды. Қазақстандағы барлық мұсылман қауымдарының жұмысын ұйымдастыру оның мойнына жүктелді. Қазақ КСР-дегі Дін істері жөніндегі уәкілдің баяндамаларында оның республикадағы «кезбе молдалармен» белсенді жұмыс істегені, олардың қызметін үйлестіргені, Мұсылманның көмегімен және қаражаты арқылы жұмыс істемей тұрған мешіттерді сақтап, жөндеуге және мұсылман зираттарын сақтауға тырысқаны көрсетілген. КСРО Министрлер Кеңесі жанындағы Дін істері жөніндегі кеңестің мүшесі Л.А. Приходько, татар ғұламасы Қазақстандағы мұсылмандардың діни қозғалысын жалғыз өзі басқарды. 1950 жылы Қазақстанда 20 мұсылман қауымы мен 450-ге жуық кезбе молдалар ғана тіркелген, олардың екеуі татарлар еді [19].

Ислам өзінің бүкіл тарихында исламға дейінгі дүниетанымдық дәстүрлер мен әдет-ғұрыптардың элементтерін ығыстыруға ұмтылғанына қарамастан, көптеген халықтар үшін ол ғасырлар бойы өзара әрекеттесу дәрежесі әртүрлі, жергілікті көзқарастар мен культтермен қатар өмір сүрді. Көптеген этнографиялық материалдар қазақтардағы исламға дейінгі дәстүрдің таңғажайып жәдігерлері шаманизмнің өмір сүруші формалары екенін көрсетеді.

Қазіргі уақытта тарихшылар, мұрағат қызметкерлері, өлкетанушылар саяси қуғын-сүргіннің жазықсыз құрбандарын оңалту міндетін іске асыру аясында іздестіру жұмыстарын жүргізуде. Қазақстанның жекелеген өңірлеріндегі есімдердің бір бөлігі қалпына келтірілді; мысалы, Павлодар, Ақтөбе т.б. бірқатар облыстар бойынша кеңестік жылдарында мезгілсіз қайтыс болғандардың тізімі жариялады. Көшірудің барлық рәсімі азаматтарды қорлауға, олардың табиғи құқықтарын (тұрғын үй, білім беру, медициналық көмек, ар-ождан бостандығы және т.б.) айқын және айқын бұзуға арналған құрал болып табылады. Адамдар жасанды түрде ойға келмейтін вакуумға «батырылған» сияқты: біріншіден, оларға «бойкот» жарияланды, яғни ауылда байдың, жұдырықтың отбасы мүшелерімен сөйлесуге тыйым салынды. Екіншіден, олардың балалары мектеп-техникалық мектеп-жоғарғы оқу орнында оқи алмады; олар бірден оқудан шығарылды, ал келген жерлерінде әдеттегідей оқуға бара алмады. Үшіншіден, жүктіліктің соңғы кезеңдерінде босанған әйелге де жеңілдіктер жасалмаған; босанғаннан кейін ол қуылған жерге жетуді жалғастыруға мәжбүр болды.

Тарқата айтқанда, дінмен идеялық күресті күшейтіп, еңбекшілерде ғылыми дүниетанымды қалыптастыруға барынша талпынып, діндар адаммен жеке жұмыс жүргізуді қолға алып, атеистік әдебиеттерді шығаруды жүйелеп, ел-жұртты ежелгі сенімінен айырған атеизм насихатшылары айналасы он шақты жылдың көлемінде өз дегендеріне жетті. Осылайша «тап жауына» айналған молда-ишандарға қарсы қатаң жазалау шаралары бірте-бірте қолға алынып, 1937-1938 жылдары қазақ ауылдарындағы дін иелерінің барлығы дерлік түрмеге жабылды не ату жазасына кесілді.

Діни білім беруге мүлдем шектеу қойылған соң, мешіт-медреселер де қаңырап қалып, олардың ғимараттары басқа мақсаттарға (кеңсе, атқора, ферма, қойма) кәдеге жаратылды. Одан бөлек, молда, имам, ишан, ахун, мұқтасиб, қожа, қажы, сопы, нәйб, муәзиндердің бәрі де хақысыздар қатарына еніп, алғашқыда сайлау құқығынан айырылып, колхоздан қуылса, келе-келе оларға «халық жаулары», «қауіпті антисоветтік элемент», «банды», «бүлікші», «ағылшын тыңшысы», «шпион», «кеңестік билікке қарсы үгіт-насихатшы», «түрікшіл» (пантуркист) т.б. айыптар тағылып, көбі сотсыз атылды. «Үштіктер», «бестіктер», «екілік», трибуналдар кескен бұл негізсіз үкімдер де жедел орындалып, ол «опасыздардың» отбасылары да жылдар бойы қуғын көрді.

Ресми тыйымға қарамастан, қазақ халқы ислам дәстүрінен қол үзген жоқ. Молда-ишандар ауыл арасында жасырын түрде құран оқып, жаназа шығарып, сүндет той жасап отырды. Кейбір молдалар діни рәсімдерді түнде немесе шағын топпен жасады. Халық балаларына діни әліппе үйретуді жасырын жалғастырды. Бұл жағдай қазақ халқының исламнан түбегейлі ажырап кетпеуіне ықпал етті.

Нәтижелер

1954 жылдан кейін КСРО-да модернизациялау, секуляризациялау, «діни қалдықтармен» күресу және жаңа атеистік идеологияны енгізу саясаты мұсылман аймақтарындағы әлеуметтік-мәдени жағдайға қатты әсер етті. Дінге қарсы кең ауқымды науқанның жаңа кезеңі басталды. Халықтың өткен тарихына деген қызығушылықтың кез келген бағыты, оны объективті бағалау әрекеттері «буржуазиялық ұлтшылдық» және «контрреволюциялық» идеология деп аталды. Дін «феодалдық жәдігер» ретінде көрсетіліп, халықтар дамуының кері шегініс белгісі ретінде тек теріс мағынада ғана қарастырылды. Мұның бәрі мұсылман халықтарының өзіндік санасына кері әсерін тигізіп, олардың мәдениетін тарихи тірек нүктелерінен айырды. Заңсыз қызмет еткендер мен қауымдастық басшыларына қатысты заңдық санкциялар қолданылды. Діни рәсімдерді орындау арқылы нәпақасын тапқан еңбекке жарамды жастағы жұмыссыздар қудалануы мүмкін болды [20].

Тіркелген молдалардың саны мен демографиялық ерекшеліктері олардың қызметін қадағалаған Дін істері жөніндегі кеңес (1965 жылдан – Дін істері жөніндегі кеңес) уәкілдерінің құжаттары бойынша белгілі. Тіркелген молда (мешіт ішінде) құлшылық жасап, уағыз айта алатын. Бірақ уәкіл молданы тіркеуден алып тастауға құқылы болды, бұл қызмет етуге тыйым салуды білдіреді. Комиссардың шешіміне Кеңеске шағым жасалуы мүмкін еді. Комиссарлар молдалардың кеңестік заңдарды бұзбауын (мысалы, діни ұйымдарға қайырымдылық жасауға тыйым салу), Бейбітшілік қорына жарналарды уақытылы тапсыруын, салық төлеуін қамтамасыз етті. Тіркелген молдалардың саны салыстырмалы түрде тұрақты болды және мұсылман халықтарының санының үнемі қарқынды өсуіне қарамастан, соғыстан кейінгі бүкіл кезең ішінде КСРО бойынша шамамен 500 адамды құрады.

Ишандардың іс-әрекетінің ауқымы әртүрлі болды. Олар діни сауат ашумен, моральдық жұбанышпен қатар, жақсы психотерапевт болғандықтан, дәстүрлі медицинаның қыр-сырын жетік меңгергендіктен, медициналық көмек те көрсетті. Ишандар, әсіресе олардың арасында «әулие» деп құрметтелетіндері халық санасында Алла мен қарапайым адамдар арасындағы делдал ретінде қарастырылды. «Сүйікті ұлы ауырып қалады, көптен күткен перзент туады, сүндетке отырғызылады немесе той өтеді, мал індеті болып апат болады, мүридтің саудасы бұзылады - ол ишанына ең жақсы жылқы беруге, бір-екі қошқарға немесе көбіне жеке басының садақасына бір нәрсе беруге ант береді. байлық, бұл олардың үлгілі тақуалығы үшін әділ сый деп есептеді».

Шетелдік (орыс) авторлардың көпшілігі саналы немесе бейсаналық түрде (надандықтан) ишандар мен молдалар арасындағы жемқорлық пен надандық ауқымын әсірелеп, діни өмірдің келеңсіз жақтарын атап көрсеткенін мойындау керек. Кейде бұл прогресшіл орыс авторларының сынына ұшырады. В.Бартольд исламның жеңілдетілген түсіндірмесіне және мұсылмандар туралы өркөкірек үкімдерге қарсы пікірлер жазды. И.Гейер былай деп атап көрсетті: «Түркістандық исламның қазіргі бақылаушыларының ана тілдерін білмеуі діни рухтың күрделі және өте нәзік саласына тым үстірт көзқараспен қарауды және сонымен бірге оның моральдық емес алыпсатарлық астары туралы исламизмнің өрескел сыртқы көріністеріне негізделген жедел қорытындыларды тудырады» [3, т. 1, б. 81].

Осы тақырыптықты тарих курсы оқытуда әртүрлі әдістемелерді пайдалана отырып қолдануға болады. Мысалы, кеңестік кезеңдегі тарихты оқыту барысында ишандар мен молдаларды қудалау туралы тарихи жазбаларды қолдануға болады [9]. Бұл дереккөздер молдаларды қудалауға баса назар аударып қана қоймай, олардың қоғамдық функцияларын, олардың халыққа әсерін және олар қабылдаған діни-ағартушылық бастамаларын атап өтіледі. Кейінгі әдіс Кеңес өкіметі жариялаған жарлықтар мен директиваларды, сондай-ақ мамандандырылған мұрағаттар мен естелік материалдарды қамтитын құжаттарды зерттеуді қамтиды. Бұл тұрғыда «Қызыл Террорға» қатысты хат-хабарлар, шұғыл хабарламалар және ресми жарлықтар өте маңызды. Сонымен қатар, тақырыптың маңыздылығын талқылау

және негізгі тұлғаларды таныстыру кезінде көрнекті ишандар, атап Айтқанда Хазрет Қожа, Қасым Ишан, Сейдахмет Ишан сияқты тарихи тұлғаларды талдау қажеттігі маңызды. Абдирахман Ишан және Мусирали Ишандардың қоғамдық және әлеуметтік салаға қосқан елеулі үлесін, өмір зерттеу мыңызды орынға ие. Олар тек діни лидерлер ғана емес, сонымен бірге өз халқының мәдениеті мен мұрасын қорғауда шешуші рөл атқарған адамдар болды. Оларды қудалау студенттерге тарихи әділетсіздіктер мен мұндай қуғын-сүргіннің халықтың рухани өміріне әсері туралы түсінік береді. Е.Смирнов С.Абдулғафаровтың «Мұсылман ишандары» еңбегі туралы келесі сөздермен айтады: «Өкінішке орай, Саттархан жеткілікті егжей-тегжейлі айтпайды, ол тек сыртқы, теріс жағын ғана сипаттайды, бұл Г. Арендаренконың «Дала уезінің тұрғындары арасында» мақаласына қатты ұқсайды» деп ерекше атап өткен. Шындығында көптеген ишандар «Ойға риясыз қызмет етіп, толық альтруизмді көрсетеді. Олар әкелген сый-сияпатын кедейлерге таратады, жалдамалы емес болып қалады... сонымен бірге қатаң тақуалық өмір салтын ұстанады және исламды нық уағыздайды, өйткені бұл «сопылардың» миында болуы мүмкін. Мұндай ишандардың ықпалы зор, олардың есімдері мұсылмандар арасында ерекше аталады».

Қорытынды.

1950 жылдардың ортасында КСРО Министрлер Кеңесінің Жарлығымен ғибадат ету үшін жеке үй-жайлары және құлшылық министрлері бар барлық нақты жұмыс істейтін діни бірлестіктерді тіркеу туралы бұйрық берілді. Бұл шешімді жүзеге асыру мүмкін болмады, өйткені мұндай жамағаттардың барлығын заңдастыру мешіттер санының он есеге өсуіне әкелетіні белгілі болды. Сөйтіп, 1950 жылдардың аяғына қарай кеңестік есепте тұрған молдалардың басым көпшілігі тек қарапайым зайырлы білімі бар қарт адамдар болды.

Билікте тіркелмеген молдаларға кәсіпқой емес қолөнершілер ретінде салық салынды. 1969 жылы ақпанда РСФСР Қаржы министрлігі №03/160 директивалық хатымен өзінің жергілікті бөлімшелерінен тіркелмеген молдалар мен абыздарға салық салуды талап етілді.

1980 жылдардың соңына дейін мұсылмандық діни оқу орындарындағы орындардың жеткіліксіздігінен кадрлық жағдай түбегейлі өзгерген жоқ.

1920-1930 жылдардағы қуғын-сүргін біздің еліміздің тарихында шешілмеген жарақат ретінде жалғасуда. Осы кезеңдегі сот ісін жүргізудің құпиялылығы, көптеген жылдар бойы жазбаларды қасақана жоюмен немесе жасырумен бірге, өкінішке орай, шындықты жасырып, бірнеше тарихи олқылықтарға әкелуді. Қазіргі уақытта қудалаудың барлық жазықсыз құрбандары толық ақталған жоқ. Қазіргі ұрпақ Кеңестік әрекеттердің жазықсыз құрбандарын толығымен ақтауға міндетті. Біз өткенді өзгерте алмаймыз немесе езгіге ұшырағандардың тағдырын қайта тірілте алмаймыз және оларды қайта тірілте алмаймыз. Біздің болашақ ұрпақ алдындағы басты міндетіміз – осы жазықсыз адамдардың шынайы бейнесін сақтау, тарихи әділетсіздіктерді түзету және олардың толық ақталуына кепілдік беру. Бүкіл Кеңестік кезеңде, әсіресе 1920-1950 жылдар аралығында діни лидерлер, атап айтқанда ишан мен молдалар қуғын-сүргінге ұшырады. Осы дәуірде Кеңес үкіметі дінді мемлекеттен алшақтатуға және оған бақылау орнатуға деген ұмтылысын күшейтті. Бұл тұрғыда көптеген ишандар мен молдалар әртүрлі дәрежеде қуғын-сүргінге ұшырап, олардың көпшілігі жазаға, түрмеге немесе жер аударылуға тап болды. Қуғын-сүргінге қарамастан, олар ислам құндылықтарын сақтап, ұрпаққа жеткізді.

Ашығын айтқанда, дін иелерінің дені басымен қайғы болып бұғауға түскен 1932 жылға қарай атеистік үгіт-насихат үдей түсіп, КСРО-да 10 газет, 23 журнал «дүмше молдалықты» сынап-мінеп, кеңес азаматтарының дінсіздік дүниетанымын кеңейтуге күш салды. Қорыта айтқанда, кеңестік репрессия тұсында қуғын-сүргінге ұшыраған әрбір дін қызметкері ұлттық рухтың сақшысы ретінде дәріптеліп, ақтауға ұсынылып, ұлт тарихының жаңа парағы қайта жазылып, аталмыш мәселеге қатысты да тәуелсіз елдің жаңа көзқарасы қалыптасатыны күмәнсіз.

1991 жылы Қазақстан тәуелсіздік алған соң, дін өкілдерінің тарихи рөліне жаңаша көзқарас қалыптасты. Кеңес дәуірінде «халық жауы» атанған көптеген молда-ишандар ресми түрде ақталды. Олардың халықтың рухани өмірінде атқарған қызметі қайта

зерттеліп, ислам құндылықтарының үзілмей жетуіне қосқан үлесі мойындалды. Бүгінгі күні олардың есімдері тарихи әділдік тұрғысынан қайта жаңғырып, ұлттық руханиятқа қосқан еңбегі бағалануда. Республиканың жекелеген аймақтарының шынайы тарихын жаңғырту үшін қуғын-сүргінге ұшыраған дін қайраткерлерінің есімдері мен фамилияларын еске түсіру маңызды: ишандар, хазіреттер, молдалар және т.б. Сондықтан, осы мәселеге қатысты шаралар жалпыхалықтық дейгейде жалғасын таба берсе, ұтарымыз да, ұпайымыз да көп болмақ. Кеңес дәуіріндегі молда-ишандардың тағдыры – қазақ халқының рухани тарихындағы ең күрделі әрі қайғылы кезеңдердің бірі. Дінге қарсы саясат салдарынан көптеген молдалар қуғын-сүргінге ұшырады, алайда олардың бір бөлігі астыртын болса да ислам дәстүрін сақтап қалды. Сол арқылы ұлттық рухани сабақтастық үзілмей, тәуелсіздікке жеткен халқымыз өз діні мен мәдени мұрасын қайта жаңғырта алды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Ақталған есімдер, 2008 – Ақталған есімдер: (Саяси қуғын-сүргін құрбандары туралы деректер мен естеліктер) / – Петропавл: Северный Казахстан, 2008. - 463 б.
- 2 Мусин, 1998 – М. Түнекте тұнышқындар: Саяси қуғын-сүргін құрбандары туралы кітап / Өскемен, 1998. - 296 б., сурет.
- 3 Тағдырларды біріктірген Қазақстан / құраст.: Ғ. Балтабай – Астана, 2010. - 583 б.
- 4 Смағұлов, 2004 – Смағұлов Т. Найман Мәмбетқұл және Ырғызбай әулие әулеттері. Семей, 2004. 284 б.
- 5 ҚР ПА 141-қор, 1-тізім, 1541-іс. 11-18 п.
- 6 Султанов, 2001 – Султанов Т.И. Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана. Алматы, Дайк пресс, 2001. 276 с.
- 7 Мавлоно, 2002 – Мавлоно Лутфуллох Маноқибина узб.яз.). Ташкент: «Имом ал-Бухорий халқаро жамғармасы», 2002. 139 с.
- 8 Нуртазина, 2012 – Нуртазина Н.Д. Ишаны Туркестанского края // Вестник КазНУ. Серия историческая, 2012. No 1(64). С. 26-30.
- 9 Нуртазина, 2021 – Нуртазина Н.Д. Ислам в истории Казахстана: новые подходы и итоги изучения проблемы за 30-летие Независимости (1991-2021) //Вестник КазНУ им. аль-Фараби, 2021. No 3(102). С. 3-9.
- 10 Нуртазина, 2024 – Нуртазина Н.Д. Ислам и генезис казахской мусульманской традиции. Астана: Муфтият баспасы, 2024. 472 с.
- 11 ҚР АОММ 13 қор, 8 тізбе, 288-іс. 3-4 п.
- 12 Панков, 2018 – Панков И.А. Культ авлия' аллах в исламе, его генезис и эволюция // Культ Йусуфа Хамадани в центральноазиатском исламе как социокультурный феномен. Санкт-Петербург, 2018. С. 38-94.
- 13 ҚР АОММ 4 қор, 1 тізбе, 12-іс. 315 п.
- 14 ҚР ОММ. Ф. 81. Оп. 4. Д. 3. Л. 281.
- 15 Подвижники ислама, 2003 – Подвижники ислама: культ святых и суфизм в Средней Азии и на Кавказе. Сост. Абашинов С.Н., Бобровников В.О. М. Вост. лит., 2003. 336 с.
- 16 АОМА. 85-қ., 1-т. 41-іс. 57-п.
- 17 АОМА. 85-қ., 1-т. 41-іс. 58-п.
- 18 ҚРПА. 141-қ., 1-т., 5946-іс. 2-2 қайр., 15.-пп.
- 19 АОМА. 13-қ., 1-т. 2-іс. 19-іс. 93-94-пп.
- 20 АОМА. 13-қ., 2-т. 19-іс. 163-п.

References:

- 1 Akhtalghan esimder, 2008 – Akhtalghan esimder: (Sayasi kugyn-surgin kurbandary turaly derekter men estelikter) / – Petropavlovsk: Northern Kazakhstan, 2008. - 463 b.
- 2 Musin, 1998 – M. Tunekte tunshykandar: Sayasi kugyn-surgin kurbandary turaly kitap / Oskemen, 1998. - 296 b., suret.
- 3 Tagdyrlardi birtiren Kazakhstan / kurast.: G. Baltabai – Astana, 2010. - 583 b.
- 4 Smagulov, 2004 – Smagulov T. Naiman Mambetkul zhane Yrgyzbai aulie auleteri. Semey, 2004. 284 b.
- 5 KR PA 141-kor, 1-tizim, 1541-ic. 11-18 p.
- 6 Sultanov, 2001 – Sultanov T.I. Raised on a white cat. Descendants of Genghis Khan. - Almaty, Dyke press, 2001. 276 p
- 7 Mavlonov, 2002 – Mavlonov Lutfullo Manokibi (in Uzbek). Tashkent: Imom al-Bukhoriy khalkaro zhamgarmasy, 2002. 139 p.
- 8 Nurtazina, 2012 – Nurtazina N.D. Ishany of the Turkestan region // KazNU Bulletin. Historical series, 2012. No. 1(64). pp. 26-30.
- 9 Nurtazina, 2021 – Nurtazina N.D. Islam in the history of Kazakhstan: new approaches and results of studying the problem over the 30th anniversary of Independence (1991-2021) // Bulletin of al-Farabi Kazakh National University, 2021. No. 3(102). pp. 3-9.
- 10 Nurtazina, 2024 – Nurtazina N.D. Islam and the genesis of the Kazakh Muslim tradition. Astana: Muftiate of Baspasy, 2024. 472 p.
- 11 KR AOMM 13 kor, 8 tizbe, 288-ic. 3-4 p.
- 12 Pankov, 2018 – Pankov I.A. The cult of awliya'allah in Islam, its genesis and evolution // The cult of Yusuf Hamadani in Central Asian Islam as a socio-cultural phenomenon. Saint Petersburg, 2018. pp. 38-94.
- 13 KR AOMM 4 kor, 1 tizbe, 12-ic. 315 p.
- 14 KR OMM. F. 81. Op. 4. D. 3. L. 281.
- 15 Ascetics of Islam, 2003 – Ascetics of Islam: the cult of Saints and Sufism in Central Asia and the Caucasus. Comp. Abashin S.N., Bobrovnikov V.O. M. East lit., 2003. 336 p.
- 16 AOMA. 85-q., 1-t. 41-is. 57-p.
- 17 AOMA. 85-q., 1-t. 41-is. 58-p.
- 18 QRPA. 141-q., 1-t., 5946-is. 2-2 qair., 15.-pp.
- 19 AOMA. 13-q., 1-t. 2-is. 19-is. 93-94-pp.
- 20 AOMA. 13-q., 2-t. 19-is. 163-p.